

Τὸ ἠφαιστειο τῆς Θήρας καὶ ἡ Εἰκονομαχία

ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΝΤ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ νῆσος Θήρα¹ εἶναι ξακουστή, ἡ φυσικὴ της ὁμορφιὰ σαγηνεύει, τὸ δυνα-
τό της κρασι μεθὰ καὶ τὸ ἠφαιστειό² της ἐπιβάλλεται. Ἡ καταγραφή τῶν ἐκρη-
ξεων³ αὐτοῦ τοῦ ἠφαιστείου ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀγαπημένα θέματα. Ἡ
ἠφαιστειακὴ ἔκρηξι εἶναι ἀπὸ μόνη της ἐντυπωσιακὴ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κα-
ταγράψουν ὅσα συμβαίνουν γύρω τους. Ἐπομένως, ἦταν φυσικὸ οἱ βυζαντινοὶ
χρονογράφοι νὰ μὴν ἀποτελέσουν ἐξάιρεση, καθὼς ἡ διήγησι τοῦ φαινομένου
κεντρίζει πάντα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν.

α. Ἡ ἔκρηξι τοῦ 726 μ.Χ.

Τὸ ἔτος 726 μ.Χ. πραγματοποιήθηκε μία νέα ἔκρηξι τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θή-
ρας, τὸ ὁποῖο βρισκόταν σὲ δραστηριότητα ἤδη ἀπὸ τὸ 718⁴. Τὴν ἔκρηξι κατέ-

1. MARINATOS, *Kreta, Thera*, σ. 53-62· ΝΤΟΥΜΑΣ, *Ἀκρωτήρι Θήρας* ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Acta*, σ. 7 κ.ἑξ· *Thera and the Aegean World I*, II, III· DOUMAS, *Thera*, σ. 7 κ.ἑξ.

2. Τὸ ἠφαιστειο ὑπῆρξε ἡ αἰτία γιὰ νὰ ἀλλάξει πολλὲς φορὲς ἡ ὄψη τοῦ νησιοῦ, μάλιστα συν-
δέεται μὲ μία ἀπὸ τίς πιὸ γνωστὲς θεωρίες γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ (βλ.
GEORGALAS, *L'éruption*, σ. 170-179· ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Acta*, σ. 371 κ.ἑξ· *Thera and the
Aegean World I*, σ. 667-701· II, σ. 57 κ.ἑξ· III/2, σ. 113 κ.ἑξ· MANNING, *A test of time*, σ. 7 κ.ἑξ·
FRIEDRICH, *Fire*, σ. 65-93). Τὸ θέμα παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, γι' αὐτὸ ἡ ἐφημερίδα *New
York Times* ἀφείρωσε ἓνα ἐκτενέστατο ἄρθρο γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν τῆς
ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπὸ τὴν ἔκρηξι τοῦ 1645 π.Χ. (*The New York Times* 1-11-2003).

3. Στὴν ἱστορικὴ περιόδο ἔχει καταγραφεῖ μόνο μία ἔκρηξι π.Χ., τὸ 197, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες
εἶναι μ.Χ. Συγκεκριμένα, τὸ ἠφαιστειο ἐνεργοποιήθηκε τὸ 46, τὸ 726, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1457-
1458, 1570-1573, 1649-1650, 1707-1711, καὶ 1866-1870. Στὴ διάρκεια τοῦ Κ' αἰῶνα τὸ ἠφαιστειο
ἐνεργοποιήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1925-1928 καὶ 1939-1941, ἐνῶ γιὰ τελευταία φορὰ σημείωσε
δραστηριότητα τὸ 1950. Βλ. FOUQUÉ, *Santorin*, σ. 3-35 (ὁ Fouqué, *Santorin*, σ. 36 κ.ἑξ., στὴ συ-
νέχεια περιγράφει ἀναλυτικὰ τὴν ἔκρηξι τοῦ 1866)· FRIEDRICH, *Fire*, σ. 165-179.

4. TREADGOLD, *History*, σ. 352· FOUQUÉ, *Santorin*, σ. 9-11· FRIEDRICH, *Fire*, σ. 165-167.

γραψαν δύο χρονογράφοι: ὁ Θεοφάνης (760-818)⁵, ὁ μετέπειτα ὁμολογητής, καὶ ὁ ἐν ἁγίοις οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικηφόρος (806-815)⁶. Ὁ Θεοφάνης, ὁ ὁποῖος εἶναι λεπτομερέστερος ἀπὸ τὸν Νικηφόρο στὴν ἐξιτόρηση τῶν γεγονότων αὐτῆς τῆς περιόδου⁷, σημειώνει ὅτι τὸ καλοκαίρι τοῦ 726, καὶ γιὰ ὀρισμένες ἡμέρες, ξεπήδησε καπνὸς σὰν ἀπὸ καμίνι μέσα ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας, ἀνάμεσα στὶς νήσους Θήρα καὶ Θηρασία⁸. Ὅπως ὁ ἴδιος σημείωσε, γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἐξῆλθε μάγμα τὸ ὁποῖο στερεοποιήθηκε, ἐνῶ στὴ διάρκεια τῆς ἔκρηξης φαινόταν σὰν φλόγα νὰ ξεπηδᾷ μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ νὰ καίγεται στὸν οὐρανό⁹. Συνεχίζοντας τὴ διήγηση ὁ Θεοφάνης ἔγραψε ὅτι μὲ τὴν ἔκρηξη τὸ ἠφαιστειο ἐκτίναξε μεγάλους πετροκισσῆρους, πὺν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ μέγεθός τους εἶχε τὴ μορφή λόφου (sic). Ἡ θάλασσα γέμισε ἀπὸ ἠφαιστειακὸ ὑλικὸ καὶ οἱ πετροκισσῆροι ἐκτινάχθηκαν σὲ ὀλόκληρη τὴ Μ. Ἀσία, τὴ Λέσβο, τὴν Ἄβυδο καὶ τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας¹⁰. Ἀπὸ τὴν ἔκρηξη δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὶς νήσους Θήρα καὶ Θηρασία μία νέα νῆσος, ἡ ὁποία προσκολλήθηκε στὴ νῆσο τὴ λεγομένη Ἰερά¹¹. Στὸ τέλος τῆς διήγησης ὁ Θεοφάνης σημείωσε, ὅτι τόσο ἡ Θήρα, ὅσο καὶ ἡ Θηρασία, δημιουργήθηκαν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο¹², ἐνῶ μὲ αὐτὴν τὴν παρατήρηση ὑπερέβη τις φυσικὲς γνώσεις τοῦ μέσου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς του¹³.

5. *Tusculum 787*· KAZHDAN, *History*, σ. 205-234· *PMBZ* 8107.

6. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί πίνακες* 79, σ. 176-180· ALEXANDER, *Nicephorus*, σ. 7 κ.ἐξ· *Tusculum 558-560*· PRATSCH, *Nikephoros*, σ. 109-147· *PMBZ* 5301.

7. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζ. ἱστορικοί* II, σ. 66.

8. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 404· πρβλ. TREADGOLD, *History*, σ. 352.

9. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 404²⁰⁻²². Ἡ ἐντυπωσιακὴ περιγραφὴ δείχνει τὸ ἐπίπεδο τῶν φυσικῶν γνώσεων τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς.

10. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 404²²⁻²⁶.

11. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 404²⁶⁻²⁹. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ Παλαιὰ Καμμένη, βλ. FOUQUÉ, *Santorin*, σ. 10-11· BURY, *History* II, σ. 432· FRIEDRICH, *Fire*, σ. 12. Ἡ νῆσος Ἰερά εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ 197 π.Χ. (βλ. FRIEDRICH, *Fire*, σ. 195, ὅπου καὶ ἀναλυτικὸς πίνακας τῶν ἐκρήξεων καὶ τῶν γεωλογικῶν μεταβολῶν).

12. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 404²⁸⁻²⁹.

13. Συγκρινόμενη ἡ ἄποψη αὐτῆ τοῦ Θεοφάνη μὲ τὴν προηγούμενη γιὰ τοὺς πετροκισσῆρους μὲ τὴ μορφή λόφου, δείχνει ὅτι ὁ χρονογράφος κινεῖται μὲ ἄνεση ἀνάμεσα στὴ μυθοπλαστικὴ ὑπερβολὴ τῶν λαϊκῶν διηγήσεων καὶ τὴ γνωσιολογικὴ μεστότητα τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου τῆς πρώτης βυζαντινῆς ἀναγέννησης. Ἐν τούτοις, ἀπὸ τὸ 46 μ.Χ. μέχρι καὶ τὸ 726 δὲν καταγράφηκε ἄλλη ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας. Τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν νὰ συνδέεται μὲ μία μακρὰ ἀνεργὴ περίοδο. Αὐτὸ δικαιολογεῖ καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἔκρη-

Ὁ Νικηφόρος πάλι, πού ἀποφεύγει τὶς ὑπερβολὲς τοῦ Θεοφάνη¹⁴, ἐπανέλαβε τὴν ἀποψη ὅτι οἱ νῆσοι τῆς περιοχῆς δημιουργήθηκαν ἀπὸ ἠφαιστειακὲς ἐκρήξεις. Ἐπιπλέον, προσδιόρισε τὴν ἀκριβῆ γεωγραφικὴ θέση τῶν νήσων Θήρα καὶ Θηρασία στὴν ἀρχὴ τοῦ Κρητικοῦ πελάγους, ἐνῶ συμπλήρωσε ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἔκρηξης τὸ νερὸ τῆς θάλασσας σὲ ἐκείνη τὴν περιοχὴ ἔκαιγε καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ ἀγγίξεις¹⁵. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δύο ἀφηγήσεων εἶναι εὐδιάκριτο ὅτι οἱ δύο χρονογράφοι χρησιμοποίησαν κοινὲς πηγές¹⁶, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἔχουν ἀπολέσει τὴν ἰδιαιτερότητά τους. Ὁ Νικηφόρος εἶναι κατηγορηματικὸς ὡς πρὸς τὴν ἀποψη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Λέων Γ΄ (717-741) ἐξέλαβε ὡς θεοσημία τὸ γεγονὸς τῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας καὶ ὅτι προβληματιζόταν γιὰ τὴν αἰτία πού τὸ εἶχε προκαλέσει. Μάλιστα, ὁ δεῦτερος κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς ἦταν ἡ προσκύνηση τῶν ἀγ.

ξης τοῦ 726, ἀφοῦ μετὰ ἀπὸ ἓνα τόσο μεγάλο διάστημα παύσης ἐνὸς ἐνεργοῦ ἠφαιστείου, δικαιολογεῖται μία ἰσχυρὴ ἐκρηξη (βλ. FOUQUÉ, *Santorin*, σ. 10· FRIEDRICH, *Fire*, σ. 165).

14. Ὁ Χρ. Ντούμας συγκέντρωσε καὶ παρέθεσε τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν ἔκρηξη τοῦ 1650 (DOUMAS, *Eruptions*, σ. 819-823). Τὰ κείμενα αὐτὰ συγκρινόμενα εἶναι πραγματικὰ ἐνδιαφέροντα. Δίνουν ὄχι μόνον τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ἐκπληκτικὲς περιγραφὲς γιὰ τὴν ἔκρηξη καὶ τὶς καταστροφὲς πού προκάλεσε τὸ ἠφαιστειο. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε μία ἀπὸ τὶς διηγήσεις: *Καὶ ἐβγήκεν ὅλος ὁ κόσμος, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀπὸ τὰ κάστρα καὶ ἀπὸ τὰ σπίτια μὲ ταῖς ἄγαις εἰκόνες εἰς τὸν κάμπον μὲ πολλὰ δάκρυα καὶ ἔλεγαν ὅτι ἔφασαν ἢ συντέλεια τοῦ κόσμου καὶ ἐσυγχοροῦσαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον μὲ πολλὰ καὶ πικρὰ δάκρυα* (*Χρονικὸ Περίσας*, σ. 10· DOUMAS, *Eruptions*, σ. 820). Αὐτὴ ἡ εἰκόνα δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ τὰ ὅσα διαδραματίστηκαν περίπου 900 χρόνια πρὶν, στὴν ἔκρηξη τοῦ 726. Ἀντίστοιχα, σὲ γράμμα τῶν παπάδων καὶ τῶν δημογερόντων τῆς Σαντορίνης πρὸς τοὺς δημογερόντες τῆς Νάξου, περιγράφεται μὲ ἀκρίβεια ἡ ἔκρηξη, ἡ ὁποία ἔγινε ἀντιληπτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῆς Νάξου (*Χρονικὸ Περίσας*, σ. 11-12· DOUMAS, *Eruptions*, σ. 821). Ἐπίσης, ἡ ἔκρηξη ἔγινε ἀντιληπτὴ στὴν Κρήτη (βλ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ἐκρηξη Θήρας*, 136-138), ἀλλὰ καὶ στὴν Λέρο καὶ τὴν Πάτιμο· *εἰς τοὺς 1650 Σεπτεμβρίῳ 30 εὐρισκόμενοι ἡμεῖς εἰς νῆσον Λέρον κυριακῇ βράδι ἐβρόντα ὡσὰν νὰ πολεμοῦν, καὶ ἔλεγαν ὅτι ἐχάλασεν ὁ Θεὸς τὴν Σαντορήνην ἡμεῖς ἐρχόμενοι εἰς Πάτιμον νῆσον ἐφοφοῦσαν τὰ ὀψάρια εἰς τὴν θάλασσαν ἀπὸ τὸν βρῶμον τῆς Σαντορήνης καὶ τοῦ κρησήρα ἕως τὴν Ἀνατολήν* (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσ. Βιβλιοθήκη I*, (ἀρ. 509, σ. 459). Αὐτὲς οἱ περιγραφὲς δείχνουν ὅτι τελικὰ, οἱ δύο βυζαντινοὶ χρονογράφοι ἀποδίδουν μὲ μεγάλη ἀξιοπιστία τὴν ἔκρηξη τοῦ 726.

15. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 59.

16. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι οἱ δύο χρονογράφοι χρησιμοποίησαν ἓνα χρονικὸ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ Η΄ αἰώνα, φίλα προσκείμενο στὸν Λέοντα Γ΄, καὶ ἓνα δεῦτερο, εἰκονόφιλο χρονικὸ πού ἔφθανε ἕως τὸ 769. Τὰ δύο χρονικὰ παραδίδονται πληρέστερα στὸν Θεοφάνη ἀπ' ὅτι στὸν Νικηφόρο (ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζ. Ἱστορικοὶ II*, σ. 67). Πρβλ. ΚΑΖΗΔΑΝ, *History*, σ. 214-215.

εικόνων¹⁷, γι' αυτό ἐγκαινίασε τὴ γνωστὴ *εἰκονομαχικὴ ἔριδα* (726-843). Ἀντίθετα ὁ Θεοφάνης ἀποδέχεται μὲ μεγαλύτερη κριτικὴ διάθεση ἀπὸ τὸ Νικηφόρο τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Λέων Γ' ἐξέλαβε ὡς θεοσημία τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας, καὶ σημειώνει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θεώρησε τὴν ἔκρηξη ὡς πειστικὴ δικαιολογία γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς εἰκονομαχικῆς του πολιτικῆς¹⁸. Γιὰ τὸν Θεοφάνη πρωταρχικὴ αἰτία γιὰ τὴ στάση τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Γ' ἦταν ἡ ἐπιρροὴ πού τοῦ ἀσκοῦσε κάποιος Βησῆρ, τὸν ὁποῖο καὶ ὀνομάζει *ἀρνησίθεον*¹⁹. Πάντως, ἡ ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς δύο χρονογράφους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους (*ταῦτά φασιν*²⁰) ὡς ἡ ἀφορμὴ τοῦ μεγαλύτερου ἱστορικοῦ ἀτυχήματος στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, τῆς *εἰκονομαχίας*. Ἡ λαϊκῆς προέλευσης ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ φαινομένου (ὡς θεοσημία) δὲν καλύπτει τὰ πραγματικὰ αἴτια, ἀφοῦ μέχρι καὶ σήμερα ἡ εἰκονομαχία παραμένει ἀκατανόητη²¹.

β. Ἡ σημασία τῆς θεοσημίας.

Ἡ θέση τῶν δύο χρονογράφων γιὰ τὸν τρόπο πού ὁ Λέων Γ' ἐξέλαβε ὡς θεοδικία καὶ στὴ συνέχεια προέβαλε ὡς θεοσημία²² τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου

17. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 60· πρβλ. BURY, *History* II, σ. 432· OSTROGORSKY, *Ἱστορία* II, σ. 27.

18. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405¹⁻²· πρβλ. ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 40.

19. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405³. Ὁ Βησῆρ αἰχμαλωτίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀραβες στὴ Συρία καὶ ἀσπιάστηκε τὸ Ἰσλάμ. Πέτυχε τελικὰ, νὰ ἐπιστρέψει στὴν αὐτοκρατορία, ἀλλὰ μετέφερε πολλὰ ἀπὸ τὶς κακοδοξίες τῶν Ἀράβων. Φαίνεται ὅτι ὁ Βησῆρ, ἐὰν τελικὰ ὑπῆρξε ὡς πρόσωπο, μαζί μὲ τοὺς Νακωλείας Κωνσταντῖνο, Κλαυδιουπόλεως Θωμᾶ καὶ Ἐφέσου Θεοδοσίο σχημάτισαν μία ομάδα πού ἄσκησε σοβαρὴ ἐπιρροὴ στὸν Λέοντα Γ' (βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 402· πρβλ. BURY, *History* II, σ. 430· OSTROGORSKY, *Ἱστορία* II, σ. 26· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 133· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ἱστορία* B1, σ. 107· ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία*, σ. 142). Γιὰ τὸν ὅσιο Θεοφάνη τὰ θεμέλια τῆς πολιτικῆς τοῦ πρώτου εἰκονομάχου αὐτοκράτορα εἶχαν ἀραβικὴ προέλευση (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 406), γι' αὐτὸ καὶ τοῦ ἀποδίδει τὸν τίτλο «*σαρακηνόφρων*» (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405· πρβλ. OSTROGORSKY, *Ἱστορία* II, σ. 26).

20. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 60· πρβλ. GERO, *Iconoclasm*, σ. 94.

21. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 131· ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία*, σ. 142.

22. Τὸν ὄρο *θεοδικία* τὸν εἰσήγαγε ὁ G.-G. Leibniz (1646-1716) καὶ δηλώνει τὴ δικαίωση τοῦ Θεοῦ ἀπέναντι στοῦ κακοῦ πού ὑπάρχει στὸν κόσμο (BECK, *Βυζ. Χιλιετία*, σ. 499).

της Θήρας προκαλεί έκπληξη στο σύγχρονο αναγνώστη²³. 'Ο Λέων Γ' επιχείρησε να εκμεταλλευτεί πολιτικά το φυσικό φαινόμενο, αξιοποιώντας την ευρύτητα διαδεδομένη, εκείνη την εποχή, άποψη, ότι ο Θεός ήθελε να τιμωρήσει τους βυζαντινούς²⁴. 'Ο βυζαντινός ήταν εξοικειωμένος με αυτές τις ιδέες²⁵. 'Η θεοσημία καθίσταται μέσο και όργανο άσκησης πολιτικής, με μία χρήση που πραγματικά ξαφνιάζει. Το παράδειγμα της έκρηξης του ήφαιστείου της Θήρας δεν είναι το μοναδικό. Τα άκραία καιρικά φαινόμενα εκλαμβάνονταν αντίστοιχα ως δείγμα θεοσημίας²⁶. Στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' (741-775) πάγωσαν οι θάλασσες και γίναν βατά άκόμη και τα στενά του Βοσπόρου²⁷. Το φαινόμενο αυτό το άκολούθησε μία περίοδος ξηρασίας, ή οποία είχε ως συνέπεια να στερέψουν τα ποτάμια. 'Αν στην εποχή μας εμφανίζονταν παγετώνες στον Εύξεινο Πόντο, δεν θα ήταν λίγοι αυτοί που θα είχαν αντίθετη άποψη από τους βυζαντινούς του Η' αιώνα. 'Η έκλειψη του ήλιου πάλι, προκαλούσε ιδιαίτερο τρόμο²⁸. 'Εξίσου μεγάλο τρόμο προκαλούσε ή εμφάνιση των κομητών²⁹. Τέλος, ως θεοσημία εξέλάμβαναν τους σεισμούς³⁰, τις επιδημίες πα-

23. Πρβλ. 'Από τη μία, ή άρχέγονη διάνοια έρμηνευε πάντα τη συγχρονικότητα –μέχρι και την εποχή μας– σαν μαγική αίπιότητα και από την άλλη, μέχρι και το 18ο αιώνα ή φιλοσοφική σκέψη υπέθετε κάποια μυστική αντίστοιχία ή νοήμονα σύνδεση ανάμεσα στα φυσικά γεγονότα (JUNG, *Συγχρονικότητα*, σ. 85).

24. Πρβλ. TREADGOLD, *History*, σ. 387 κ.έξ.

25. Βλ. MANGO, *Byzantium*, σ. 151 κ.έξ.

26. Πρβλ. *Λεξικό Σουΐδα* 1207.

27. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 434-435· ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή Ιστοριών* 15, 7. 'Από την άλλη κάποια καιρικά φαινόμενα έχουν ευνόϊκό χαρακτήρα (π.χ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 307).

28. Μετά την τύφλωση του Κωνσταντίνου ΣΤ' (780-797), ο ήλιος δεν άντέιλε για δεκαεπτά ήμέρες! (sic) Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 343· ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή Ιστοριών* 15, 13.

29. Πρβλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 435. Με τέτοιες εμφανίσεις συνδυάστηκαν ή κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Άραβες (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 336), ή άλωση της Μεσημβρίας στη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Α' Ραγκαβέ, 811-813 (ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή Ιστοριών* 15, 18), όπως και ή ανανέωση της εικονομαχικής έριδας στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντος Ε' (813-820) και ή εξέγερση του Θωμά (ΓΕΝΕΣΙΟΣ, *Περί Βασιλειών* 2, 3).

30. Οί σεισμοί εκλαμβάνονταν ως θεοσημία (βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 412), μάλιστα υπήρχαν ειδικοί έρμηνευτές των σεισμών, οί σεισμολόγοι. 'Όταν ο Μιχαήλ Γ' (842-867) πολιορκούσε το Πάνιο κατάφερε να καταλάβει την πόλη μετά από σεισμό, ό οποίος έρμηνεύτηκε ως σημάδι ήττας των πολιορκούμενων (ΓΕΝΕΣΙΟΣ, *Περί Βασιλειών* 2, 9). Σεισμός πάλι που έγινε στην Παλαιστίνη θεωρήθηκε ως θεοσημία για την επικράτηση των Άράβων (ΘΕΟΦΑΝΗΣ,

νώλης ἢ τῆ σύμπτωση ἐπετείων³¹.

Ὡς ὄρος, ἡ θεοσημία, συναντᾶται μόνο στὴ χριστιανικὴ γραμματεία, ἂν καὶ γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς δὲν εἶχε πάντα τὸ ἴδιο περιεχόμενο³². Εἶναι γεγονός ὅτι στὸ τέλος τῆς α΄ χριστιανικῆς χιλιετίας ἐπεξηγοῦσαν τὴ θεοσημία ὡς τὴν τοῦ Θεοῦ μαντεία³³ καὶ τὴ συνδέεαν ἄμεσα μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν φυσικῶν φαινομένων³⁴. Στὴν προγενέστερη περίοδο ὡς θεοσημία χαρακτηρίζαν τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν γένει τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον, ὅπως καὶ τὰ θαύματα τῶν ἁγίων. Ὁ Ὠριγένης (185-253/4) χαρακτηρίζει ὡς θεοσημία τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἄστρου τῆς Βηθλεέμ στὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ³⁵, τὴν ἔκλειψη τοῦ ἡλίου³⁶ καὶ τὸ σεισμό ποὺ ἀκολούθησε³⁷ ὅταν ὁ ἐσταυρωμένος Χριστὸς παρέδιδε τὸ πνεῦμα του. Ὁ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Εὐσέβιος (260-339) ἀποδίδει τὴν ἴδια ἐρμηνεία στὴ σημασία τῆς θεοσημίας³⁸, ὅπως καὶ ὁ Δίδυμος ὁ Τυφλός (313-398)³⁹, ὁ Κύρρου Θεοδώρητος (386-458)⁴⁰, ὁ Κωνσταντίας Ἐπιφάνιος (366-402)⁴¹, καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος (328-373)⁴². Τὴ σημασία τοῦ θαύματος ἔχει ὁ ὄρος καὶ γιὰ τοὺς Πατέρες τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (431)⁴³, ὅπως καὶ γιὰ τὸν ἅγ. Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό (π.

Χρονογραφία, σ. 336). Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ παρατήρηση τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη στὴν περιγραφὴ τοῦ σειμοῦ τῆς 23ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1063. Ὁ σεισμός εἶναι θεοσημία, τῆς ὁποίας σκοπὸς εἶναι νὰ συνετίσει καὶ νὰ χαλιναγωγῆσει τὰ πάθη, ἀφοῦ δὲν ἀποβλέπει στὴν καταστροφὴ τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ στὸ νὰ τοὺς συνετίσει. Ὁ ἴδιος, ὁμως, ἐπιχειρεῖ στὸ ἴδιο σημεῖο καὶ τὴ φυσικὴ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου (ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ἱστορία*, 89).

31. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ τύφλωση τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ΄, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ πέντε χρόνια πρὶν αὐτὸς εἶχε τυφλώσει τὸν θεῖο του Νικηφόρο Μωσηλέ (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 468· ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν* 15, 13).

32. Βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Α/2, σ. 123 κ.ἐξ.

33. *Λεξικὸ Σουΐδα* 186.

34. *Λεξικὸ Σουΐδα* 1207.

35. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Κατὰ Κέλσου* 1, 60, 20.

36. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Κατὰ Κέλσου* 2, 35, 9.

37. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Κατὰ Κέλσου* 2, 36, 18.

38. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 10, 4, 5. Ὁ Εὐσέβιος χαρακτηρίζει ὡς θεοσημία τὸ γνωστὸ ὄραμα τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου (*Βίος Μ. Κωνσταντίνου* 1, 28, 13).

39. ΔΙΔΥΜΟΣ ΤΥΦΛΟΣ, *Ἐρμηνεία εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικόν* 345, 4.

40. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΡΟΥ, *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς*, PG 80, 760.

41. ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ, *Πανάριον* 1, 327, 5· 2, 131, 32· 2, 151, 8· 2, 278, 21· 2, 325, 13· 3, 517, 14.

42. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 27, 128, 288, 348, 584.

43. ACO I, 15, σ. 84· ACO I, 16, σ. 76, 77, 78.

650-750), όπου η θεοσημία προβάλλεται με την έννοια του θαύματος⁴⁴. Ὁ τελευταῖος ὀνομάζει θεοσημίες καὶ τὰ θαύματα τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ⁴⁵. Στὴ σημασία, ὅμως, τῆς θεοσημίας περιλαμβάνει καὶ τὴν τῶν μελλόντων γνώσιν⁴⁶, ἀποδίδοντας μία σημασία πὺν θὰ ἐπεκταθεῖ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη (ΙΑ΄ αἰ.) ἡ θεοσημία ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἄμεσης ἐπέμβασης τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον⁴⁷. Ὁ Θεὸς σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα παρεμβαίνει ἄμεσα στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὶς θεοσημίες εἶναι δυνατὸν νὰ προβλεφθοῦν τὰ μέλλοντα⁴⁸. Τέλος, αὐτὸς πὺν τιμωρεῖται ἀπὸ τὸ Θεὸ ὀνομάζεται θεοδίκαστος⁴⁹. Ἔτσι, οἱ προρρήσεις «ἐκ θείας ἐλλάμψεως», πὺν συνδέονται ἐνίοτε μὲ προφητικά «θεόστολτα σημεῖα», ἀνήκουν στὴν πνευματικὴ προφητεία⁵⁰ καὶ μποροῦν νὰ διατυπώνονται πολλὲς φορὲς ἀπὸ μοναχοὺς, ἕνα χάρισμα πὺν ἀποτελεῖ ἄλλωστε οὐσιαστικὸ γνώρισμά τους⁵¹. Ὁ Μέγας Μεθόδιος (843-847) σημειώνει ὅτι ἡ μὲν γὰρ πρόγνωσις, τὴν περὶ πάντα τοῦ ποιητοῦ εἰσάγει ἐπίγνωσιν, ἣτις καὶ συγχωρήσεως αὐτοῦ ἔχει λόγους καὶ προαιρέσεως, τῶν τῶ ἀντεξουσίῳ συνεκτισμένων φέρει τὰ σπέρματα· ὁ δὲ προορισμὸς, οὐ συγχωρητικῆς παραπτώσεως, τὴν δὲ μετὰ προαιρέσεως ἀνθρωπίνης εὐδοκίαν τοῦ ποιητοῦ, εἰσφέρει πρὸς αὐτὸν τὸν προοριζόμενον⁵².

Εἶναι, πάντως, γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Λέων Γ΄ καὶ ἡ ἀνάρρησή του στὸ θρόνον συνδέονται ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μοναχό⁵³, τὸ Βίο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου

44. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς 55⁶⁶, 59¹⁶³. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀναφερόμενος στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ σημειώνει ὅτι εἷς γὰρ ἐστὶ καὶ ὁ αὐτὸς ὁ τοῦτο τε κάκεινο ὢν ἦτοι Θεὸς καὶ ἄνθρωπος, καὶ τοῦ αὐτοῦ, τὰ τε τῆς θεότητος καὶ τὰ τῆς ἀνθρωπότητος· τὰς μὲν γὰρ θεοσημίας ἢ θεότης εἰργάζετο, ἀλλ' οὐ δίχα τῆς σαρκός, τὰ δὲ ταπεινὰ ἢ σάρξ, ἀλλ' οὐ χωρὶς τῆς θεότητος (ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς 59¹⁹⁵).

45. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς 3¹¹. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Κατὰ Νεστοριανῶν 24³.

46. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Ἔκδοσις ἀκριβῆς 65⁸.

47. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, Ἱστορία 89.

48. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, Ἱστορία 91 καὶ 140.

49. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία, PG 86, 225^Α. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Περὶ Εἰκόνων III, 90⁵⁴.

50. Ἡ προφητεία διακρίνεται σὲ πνευματικὴ, διαβολικὴ καὶ φυσικὴ ἢ τεχνικὴ. Βλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, Προρρήσεις, σ. 221.

51. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, Προρρήσεις, σ. 422.

52. ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἐγκώμιον ἁγ. Ἀγάθης, 5, σ. 78-79.

53. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, Χρονογραφία, τ. II, σ. 735-737.

Γερμανοῦ⁵⁴, τὴ λεγόμενη Ἐπιστολὴ τῶν τριῶν πατριαρχῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο⁵⁵, ἀλλὰ καὶ συναφῆ κείμενα, μὲ τὴν προρρηση Ἑβραίων, οἱ ὅποιοι τοῦ εἶχαν προφητεύσει ὅτι θὰ γινόταν βασιλιάς. Ὁ ἴδιος τοὺς ὑποσχέθηκε νὰ κάνει ὅ,τι τοῦ ζητοῦσαν ἐὰν πραγματοποιίονταν ἡ προφητεία τους, καὶ ὅταν αὐτὸ συνέβη, αὐτοὶ τοῦ ζήτησαν νὰ ἀπομακρύνει τὶς εἰκόνες⁵⁶. Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ παραπάνω ἀφήγηση συνιστᾷ ἀλλοίωση τῶν πραγματικῶν γεγονότων, δείχνει πῶς ἡ παράταξη τῶν εἰκονόφιλων ἀντέδρασε στὴν φιλοεικονομαχικὴ προπαγάνδα τῆς κυβέρνησης τοῦ Λέοντος Γ'. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ τελευταίου εἰκονομάχου πατριάρχη Ἰωάννη Ε' τοῦ Γραμματικοῦ (837-843), ὁ ὅποιος ὀργάνωσε σειρὰ ἀπὸ ἀπάτες, οἱ ὁποῖες εἶχαν τὸ περιεχόμενο τῆς θεοσημίας καὶ ἄμεσο στόχο τὴν πολιτικὴ στήριξη τοῦ μαθητῆ του αὐτοκράτορα Θεοφίλου⁵⁷.

γ. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου.

Ὁ Νικηφόρος σημειώνει ὅτι ἡ κυβέρνηση τοῦ Λέοντος Γ' ἐκμεταλλεύτηκε τὴ λαϊκὴ ἀνησυχία ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου, καὶ ὑποστήριξε ὅτι ὁ Θεὸς τιμωροῦσε τοὺς βυζαντινοὺς γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἀσέβειά τους νὰ προσκυνοῦν τὶς εἰκόνες⁵⁸. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, στὴν ἀρχὴ τῆς β' περιόδου τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας (815-843) ἡ προπαγάνδα τῶν εἰκονομάχων ὑποστήριξε ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες ποὺ εἶχαν ὑποστηρίξει τὶς εἰκόνες δὲν ἦταν θαμμένος στοὺς

54. Βίος Γερμανοῦ, σ. 218.

55. Ἐπιστολὴ τῶν τριῶν πατριαρχῶν σ. 97-99, 159-163, 179-183.

56. Πρβλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Προρρησεις*, σ. 435.

57. Στὸν ἱππόδρομο τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπῆρχαν τρεῖς ἔφιπποι ἀνδριάντες. Ὁ Ἰωάννης ἓνα βράδυ ὀργάνωσε μίαν ὁμάδα ἡ ὁποία προσπάθησε μὲ ἓνα χτύπημα νὰ τοὺς ἀποκόψει τὶς κεφαλές. Ἡ νυχτερινὴ ἐπιχείρηση δὲν στέφθηκε μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία, καθὼς στὸν τρίτο ἀνδριάντα δὲν ἀποκόπηκε πλήρως ἡ κεφαλὴ. Ἐν τούτοις, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἰωάννη διέδωσαν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ θεοσημία καὶ ἐπιχείρησαν νὰ τὴν ἐξημερεύσουν (ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις* V, 3, 9-34). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 831 ὁ Ἰωάννης ὀργάνωσε μίαν νέα ἀπάτη ἡ ὁποία ἐπετέλεσε πρόσχημα γιὰ τὴ σύλληψη τῶν ἡγετῶν τῆς εἰκονόφιλης παράταξης (βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεθόδιος*, σ. 221 κ.ἐξ.).

58. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύνομος* 60· πρβλ. TREADGOLD, *History*, σ. 352.

Ἄγ. Ἀποστόλους. Ἀντιθέτως οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες εἶχαν πεθάνει ἐν εἰρήνῃ καὶ εἶχαν δοξασθεῖ μὲ τὶς νίκες τους στὰ πεδία τῶν μαχῶν.

Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 726 ὁ Λέων Γ΄ εἶχε δημοσιοποιήσει τὶς ἀπόψεις του καὶ ἐγκαινίασε τὴν ἀλλαγὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ συνέπειες ποὺ ἐγίναν ὄρατὲς τὰ ἐπόμενα χρόνια⁵⁹. Μία ἀπὸ τὶς ἄμεσες ἐνέργειες τῆς κυβέρνησης, ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη συμβολικὴ σημασία ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Χαλκὴ Πύλη⁶⁰. Ἀκολούθησε σχετικὸ διάταγμα, τὸ ὁποῖο ἀπαγόρευε τὴν προσκύνηση τῶν ἁγ. εἰκόνων⁶¹ (*εἰδωλικῆς τεχνουργίας ὑπαρχούσης τῆς τῶν εἰκόνων ἀνατυπώσεως, οὐ δεῖ ταύτας προσκυνεῖν*⁶²). Τὴ δραστηριὰ ἐφαρμογὴ τῆς νέας πολιτικῆς ἀνέστειλε ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἑλλαδικῶν (Ἀπρίλιος 827)⁶³. Ὁ Νικηφόρος σημειώνει ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος Γ΄ *οἱ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους οἰκοῦντες οὐ προσιέμενοι τὸ δυσσέβημα πρὸς τὸν βασιλέα διαστασιάζουσι*⁶⁴. Τὴν ἡγεσία τῆς ἐπανάστασης ἀνέλαβε κάποιος Κοσμάς, ὁ ὁποῖος καὶ ἀναγορεύθηκε βασιλιάς. Οἱ ἐπαναστάτες πολιορκήσαν τὴ Βασιλεύουσα μὲ στρατὸ καὶ ναυτικὸ, ἀλλὰ ἀπέτυχαν νὰ τὴν καταλάβουν ἐξ αἰτίας τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τοῦ ὑγροῦ πυρός, τὸ ὁποῖο κατέστρεψε τὸ ναυτικὸ τῶν σασια-

59. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405⁴⁵. πρβλ. BURY, *History* II, σ. 432· VASILIEV, *Ιστορία* II, σ. 320· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* II, σ. 133· ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 40.

60. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 4058· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β΄ ΡΩΜΗΣ, Α΄ *Ἐπιστολὴ* 218-228· πρβλ. BURY, *History* II, σ. 432· VASILIEV, *Ιστορία* II, σ. 320· OSTROGORSKY, *Ιστορία* II, σ. 27· GERO, *Iconoclasm*, σ. 94· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* II, σ. 133· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ιστορία* B1, σ. 108· ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 40-41· TREADGOLD, *History*, σ. 352. Ὁ Νικηφόρος δὲν καταγράφει αὐτὸ τὸ γεγονός. Ὁ βιογράφος τοῦ ἁγ. Στεφάνου τοῦ Νέου τὸ τοποθετεῖ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Γερμανοῦ ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, καὶ διασώζει τὴν πληροφορία γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν γυναικῶν τῆς Κωνσταντινούπολης (*Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* 10), γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ καθηγητὴς Καραγιαννόπουλος θεωρεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς αὐθόρμητες, ἀλλὰ ὅτι ὑπῆρχε ὀργανωμένη ἀντιπολίτευση ἐναντίον τοῦ Λέοντος Γ΄ (ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* II, σ. 133-134· πρβλ. ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 41). Βέβαια δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀπόψεις ὄσων ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς Χαλκῆς Πύλης προέρχεται ἀπὸ εἰκονόφιλους κύκλους. Βλ. ΠΑΝΑΓΩΠΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεθόδιος*, σ. 394-395.

61. ANASTOS, *Leo III's Edict*, 5-41.

62. *Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* 9.

63. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405¹⁹. πρβλ. BURY, *History* II, σ. 437-438· VASILIEV, *Ιστορία* II, σ. 321· OSTROGORSKY, *Ιστορία* II, σ. 27· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία* II, σ. 134· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ιστορία* B1, σ. 108-109· ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 39-49.

64. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ιστορία Σύντομος* 60· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405¹⁴⁻²⁰.

στῶν⁶⁵. Εἶναι προφανές ὅτι καὶ οἱ ἐπαναστάτες ἐρμήνευσαν τὴν ἐκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας ὡς θεοσημία πού ἐνίσχυε τὴ στάση τους, ἐνῶ ἔλαβαν σαφῶς θέση ὑπὲρ τῆς προσκύνησης τῶν ἁγ. εἰκόνων⁶⁶. Ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἡ κάθε πλευρὰ πιστεύει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς⁶⁷.

Ὁ Λέων Γ΄ μετὰ καὶ τὴν ἀποτυχία τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων στὴ Μ. Ἀσί-
α⁶⁸, ἀνανέωσε τὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ καὶ ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ
πατριάρχη Γερμανό (715-730)⁶⁹ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν καθάραιση τῶν ἁγ. εἰκόνων⁷⁰.
Ὁ πάπας Γρηγόριος Β΄ (715-731) εἶχε λάβει ἤδη θέση στὸ θέμα. Ἡ ἄρνηση τοῦ
πατριάρχη νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς θέσεις τοῦ αὐτοκράτορα ὀδήγησε στὴν ἐκθρόνισή
του⁷¹. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γερμανὸς Α΄ ἐκεῖθεν ἐπὶ τὸν πατρικὸν οἶ-
κον γενόμενος αὐτοῦ τῆς ζωῆς βιοτεύων διετέλεσε χρόνον⁷². Τὸν Γερμανὸ

65. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405²⁰⁻²¹. Ὁ διεκδικητὴς τοῦ θρόνου Κοσμάς καὶ ὁ ἐκ τῶν ἡγετῶν τῆς ἐπανάστασης Στέφανος συνελήφθησαν καὶ ἀποκεφαλίσθησαν, ἐνῶ ὁ ἄρχοντας Ἀγαλλιανός, διοικητὴς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων, προτίμησε νὰ αὐτοκτονήσῃ. Βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 60· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405²²⁻²⁴. πρβλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 134· ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 42-49.

66. Πρβλ. TREADGOLD, *History*, σ. 352.

67. TREADGOLD, *History*, σ. 388. *Ἡ ἐκ Θεοῦ πρόρρηση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι περιβάλλει μὲ τὸν μανδῦα τῆς νομιμότητος τὴν ἄνοδο στὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα ἐκείνου πού ἀνήλθε στὸν θρόνο ὄχι κληρονομικῶ δικαίωματι, ἀλλὰ συνήθως ὕστερα ἀπὸ μία ἐπανάσταση* (ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Προρρήσεις*, σ. 422-423). Πρβλ. ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ, *Σχέσεις*, σ. 64 κ.ἐξ. Βέβαια, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ κληρονομικῶ δικαίωματι διαδοχὴ στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἦταν ἐθιμικὴ παράδοση καὶ ὄχι θεσμικὴ (βλ. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο*, σ. 143 κ.ἐξ.).

68. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 406· πρβλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 124.

69. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, *Γερμανός*, σ. 19 κ.ἐξ· STEIN, *Germanos*, σ. 5-21· *Tusculum* 285-286.

70. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β΄ ΡΩΜΗΣ, *Α΄ καὶ Β΄ Ἐπιστολή*. Βεβαίως ἡ αὐθεντικότητα τῶν ἐπιστολῶν ἐμφισβητεῖται, ἀλλὰ εἶναι γεγονός ὅτι οἱ ἐπιστολὲς διασώζουν τὸ κλίμα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Πρβλ. GOUILLARD, *Aux origines de l'Iconoclasme*, 243-307· VASILIEV, *Ἱστορία* II, σ. 320-321· TREADGOLD, *History*, σ. 353· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 135.

71. *Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* 10· πρβλ. VASILIEV, *Ἱστορία* II, σ. 321· GERO, *Iconoclasm*, σ. 95.

72. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 62· πρβλ. TREADGOLD, *History*, σ. 353· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ.* *Ἱστορία* B1, σ. 110· ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, *Γερμανός*, σ. 34-45. Ὁ ὄσιος Θεοφάνης σημειώνει ὅτι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γερμανὸς ἀπελθὼν ἐν τῷ λεγομένῳ Πλατανίῳ εἰς τὸν γονικὸν αὐτοῦ οἶκον ἠσύχασεν (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 409⁹⁻¹⁰). Ὁ *Βίος τοῦ ἁγ. Στεφάνου τοῦ Νέου* μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι ὁ Γερμανὸς ἀπομακρύνθηκε βιαίως ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ ἐξαναγκάσθηκε νὰ καρεῖ μοναχός (*Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* 10). Γενικὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι πέθανε μετὰ τὸ 733 στὴ μονὴ τῆς Χώρας (βλ. MANGO, *Nikephoros*, σ. 213· πρβλ. BERCHIN, *Μεσαιῶνας*, σ. 214), ὅπου καὶ βρισκόταν τὸ σκήνωμά του (βλ. *Βίος Μιχαὴλ Συγγέλλου* 29, σ. 108) μέχρι τὸ

διαδέχθηκε ὁ σύγκελλός του Ἀναστάσιος⁷³ (730-754), ἀσεβείας χειρὶ τὴν ἀρχιερωσύνην ἐπιλαμβάνεται στρατιωτικῶς καὶ οὐ ψήφῳ Θεοῦ εὐσεβείας· ὅστις τὰ τῆς ἐκκλησίας πάντα τοῖς βασιλείοις προέδωκεν⁷⁴. Ἡ δραστήρια ἐφαρμογὴ τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος Γ΄ ἐπέφερε διώξεις σὲ ὅσους ἦταν ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης⁷⁵.

δ. Συμπεράσματα.

Οἱ πληροφορίες τῶν δύο χρονογράφων γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας καταδεικνύουν ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ Η΄ αἰῶνα τὸ Αἰγαῖο ἀποτελοῦσε ζωτικὸ χῶρο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ σταθερότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Μάλιστα, ἡ ἀπώλεια τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἀράβων μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου τους στὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 717-718⁷⁶, συνετέλεσε στὴν αὐξηση τῶν μετακινήσεων μέσω τῶν θαλασσίων ὁδῶν τοῦ Αἰγαίου.

Τὸ ἐπεισόδιο στὴ Χαλκῆ Πύλη σηματοδοτεῖ τὴν ἐπίσημη ἔναρξη τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας, καὶ συνέβη μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Ἐνῶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικηφόρος δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὰ ὅσα διαδραματίστηκαν στὴ Χαλκῆ Πύλη, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Γερμανοῦ τρία μὲ τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου⁷⁷. Ἀντίθετα ὁ Θεοφάνης ὀριοθετεῖ τὰ γεγονότα στὴ Χαλκῆ Πύλη στὸν ἐνδιάμεσο χρόνο. Κατὰ συνέπεια ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τὸ 726 σηματοδοτεῖ ἀπλῶς τὴ δημοσιοποίηση τῶν εἰκονομαχικῶν ἀπόψεων τοῦ Λέοντος⁷⁸.

1204. Βέβαια οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο θανάτου του εἶναι ἀντικρουόμενες. Ὁ Βίος τοῦ Μιχαήλ Συγκέλλου δέχεται ὅτι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γερμανὸς κοιμήθηκε ἐν Κυρίῳ στὴ Μονὴ τῆς Χώρας ὅπου καὶ παρέμεινε τὸ σκήνωμά του (Βίος Μιχαήλ Συγκέλλου 29 καὶ 38). Ἀντίθετα ἄλλες πηγὲς τὸν φέρουν ὡς μάρτυρα τῆς α΄ περιόδου τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας (βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεθόδιος*, σ. 161).

73. ROSHOW, *Anastasios*, σ. 22-29· ΓΕΛΕΩΝ, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, σ. 169-171.

74. Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου 10· πρβλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονολογία*, σ. 4082.

75. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 62· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονολογία*, σ. 405⁵⁻¹⁴. Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου 11.

76. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 120-121.

77. Πρβλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζ. Ἱστορικοί*, σ. 156.

78. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζ. Ἱστορικοί*, σ. 156.

Ἀσφαλῶς οἱ Ἑλλαδικοὶ στὴν ἐπανάστασή τους προσπάθησαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν πολιτικὰ ὑπὲρ τους τὴν παράταξη ὅσων ἦταν ἀντίθετοι στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Λέοντος Γ', ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶχε γίνει ἀκόμη κατανοητὸ τὸ μέγεθος τῆς παρέκκλισης τοῦ Λέοντα, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται, οἱ περισσότεροι τὸ ἐξελάμβαναν ὡς προσωπικὲς ἀπόψεις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ νεώτερη ἔρευνα ἀμφισβήτησε τοὺς παλαιότερους, οἱ ὁποῖοι ἀποδέχονταν ἀπολύτως τὴ θέση τῶν χρονογράφων, ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἀποτελοῦσε ἀντίδραση στὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τοῦ Λέοντος Γ'. Βέβαια, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐπαρχίες τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἐπέδειξαν σαφῶς ἀντιεικονομαχικὴ στάση, καὶ ἂν μὴ τι ἄλλο ἢ δραστήρια συμμετοχὴ τους στὴ στάση τοῦ Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀντιστοίχως ἐπιχείρησε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς ἀντιεικονομαχικῆς παράταξης, ἀποκαλύπτει τὴ συνεπιθὴ θέση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς προσκύνησης τῶν ἰ. εἰκόνων. Συνεπῶς ἡ διήγηση τοῦ Θεοφάνη καὶ τοῦ Νικηφόρου δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ἄλλωστε ἡ ἱστορικότητα τῶν γεγονότων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφισβητηθεῖ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο χρονογράφοι ἔγραψαν πολλὰς δεκαετίες ἀργότερα⁷⁹.

Οἱ ἀπόψεις πού διατύπωσαν οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι καὶ ἱστορικοὶ γιὰ τὰ αἷτια τῆς Εἰκονομαχίας, ποικίλουν⁸⁰. Ὅπως σημειώσαμε, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νικηφόρος ἀναφέρει ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς *εἰκονομαχικῆς ἔριδας*, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζει τὰ ἀκριβῆ κατ' αὐτὸν αἷτια⁸¹. Τὴν πληροφορία ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Θεοφάνης⁸². Ἀντίθετα, οἱ μεταγενέστεροι χρονογράφοι ἐρμήνευσαν διαφορετικὰ τὰ γεγονότα. Γιὰ τὸν Ζωναρᾶ βασικὴ αἰτία τῆς εἰκονομαχίας ὑπῆρξε ἡ ἐπιρροὴ πού ἄσκησαν δύο Ἑβραῖοι ἀπατεῶνες στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Γ'⁸³. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ζωναρᾶς ἀποδίδει τὴν εἰκονομαχία σὲ ἰουδαϊ-

79. Πρὸβλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Προρρήσεις*, σ. 423. Τόσο ὁ Ἀρτάβαδος ὅσο καὶ ὁ Θωμᾶς γιὰ νὰ προσεταιρισθοῦν τὸ λαὸ τῆς αὐτοκρατορίας ὑποστήριξαν τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν ἀγ. εἰκόνων (βλ. ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 39· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ἱστορία* Β1, σ. 112).

80. Βλ. BURY, *History* II, σ. 428-438· VASILIEV, *Ἱστορία* II, σ. 313-319· OSTROGORSKY, *Ἱστορία* II, σ. 26-27· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II, σ. 131-133· ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα*, 48-49· ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία*, σ. 249 κ.ἐξ.

81. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία Σύντομος* 60.

82. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 405.

83. Αὐτοὶ οἱ Ἑβραῖοι ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦταν μάντιες. Μάλιστα, οἱ ἴδιοι ὑπῆρξαν ἡ αἰτία γιὰ

κές έπιρροές, αλλά ή πραγματική αίτία τής εικονομαχίας ήταν ή έπιθυμία του Λέοντος Γ' να περιορίσει τις άκραιοές εκδηλώσεις τής λαϊκής ευσέβειας, ή όποία μετέθετε τή λύση όλων των προβλημάτων στη θαυματουργική επέμβαση των ί. εικώνων⁸⁴. Είηαι προφανές ότι οι Βυζαντινοί χρονογράφοι έπικεντρώνουν τις αιτιάσεις τους στο πρόσωπο του Λέοντος Γ'. Αυτό μās πείθει ότι όντως ή άρχική αίτία τής εικονομαχίας ήταν ή κακοδοξία του ίδιου του αυτοκράτορα⁸⁵. 'Ο Λέων Γ' και τó στρατιωτικό περιβάλλον του είχαν σχηματίσει τήν εικόνα ότι οι ήττες των χριστιανών ήταν άποτέλεσμα θείας τιμωρίας. 'Η έκρηξη του ήφαιστείου τής Θήρας έξελήφθη ως σημάδι τής θείας όργης. 'Η διατύπωση των εικονομαχικών άπόψεων του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος και ή άλλαγή τής εκκλησιαστικής πολιτικής, πριν άπό τήν άπόκρουση των Άράβων στην πολιορκία τής Νίκαιας, έπιβεβαίωσε στη σκέψη του Λέοντος Γ' τó άρχικό του συμπέρασμα ότι οι ήττες ήταν άποτέλεσμα θείας τιμωρίας. 'Ετσι, ή έπιβολή τής εικονομαχίας κρίθηκε και κυρίως προβλήθηκε ως ή μόνη δυνατότητα σωτηρίας του κράτους. 'Ο ίδιος ό Λέων φαίνεται ότι δέν τιμοϋσε τή Θεοτόκο και τούς άγίους, ένω δέν άποδεχόταν τά άγια λείψανα. Οι προσωπικές άπόψεις του αυτοκράτορα καθίστανται με αυτόν τόν τρόπο θέση του κράτους.

Οί άπόψεις του Λέοντος τόσο για τή θέση του αυτοκράτορα όσο και για τó περιεχόμενο τής εκκλησιαστικής έξουσίας (*βασιλεύς και ίερείς είμι*⁸⁶), σαφώς παραβίαζαν τις καθεστωτικές άρχές τής αυτοκρατορίας και όδηγοϋσαν σε μία άλλοίωση των πραγματικών διαστάσεων τής κάθε έξουσίας⁸⁷. 'Η θεσμική και ί-

να ξεσπάσει διωγμός κατά των χριστιανών και των εικώνων στις άραβοκρατούμενες εκκλησίες. Χρόνια άργότερα, έκμεταλλεύόμενοι τήν έπιρροή τους στον Λέοντα τόν έπεισαν να άρχισει με τή σειρά του διωγμό κατά των εικώνων (ΖΩΝΑΡΑΣ, *Έπιτομή Ίστοριών* 15, 2). Είηαι πάντως, γεγονός ότι ό χαλίφης Ίζίδ Β' (720-724) είχε προχωρήσει σε άπαγόρευση άνάρτησης των ί. εικώνων στους χριστιανικούς ναούς (βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ίστορία* Β1, σ. 108· ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εικονομαχία*, σ. 140).

84. ΦΕΙΔΑΣ, *Έκκλ. Ίστορία* Ι, σ. 773.

85. Αυτή ή ταυτότητα θέσεων, όδηγεί τόν καθηγητή Βλάσιο Φειδά να παρατηρήσει άναγνωρίζοντας τó δευτερογενή χαρακτήρα όλων των διατυποθέντων αίτιών, ότι *πράγματι, κατά τήν έξέλιξη τής ήταν άναπόφευκτες όρισμένες εϋνόητες πολιτικές, κοινωνικές, θεσμικές, εκκλησιαστικές, θεολογικές και άλλες συνέπειες τής εικονομαχίας, οι όποιες δέν μοροϋν να χαρακτηρισθοϋν και ως αίτια για τήν κήρυξη τής* (ΦΕΙΔΑΣ, *Έκκλ. Ίστορία* Ι, σ. 773). Πρβλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζ. Ίστορία* Β1, σ. 106.

86. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β' ΡΩΜΗΣ, Β' *Έπιστολή* 293.

87. Βλ. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο*, σ. 150 κ.έξ· πρβλ. ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ, *Σχέςεις*, σ. 71 κ.έξ.

δεολογική εξέλιξη τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ μεταβολὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του ἀνατρεπόμενους πλήρως⁸⁸. Ἡ περιπέτεια τῆς εἰκονομαχίας μόλις ἄρχισε καὶ τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας ἔμεινε γιὰ νὰ θυμίζει ὅτι ἀκόμη καὶ ἓνα ἡφαίστειο ὑπηρετεῖ τὰ πάθη, τὶς προθέσεις καὶ τὰ ὁράματα τῶν ἀνθρώπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- ACO = E. SCHWARTZ (ἐκδ.), *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Berlin, 1927 κ.ἐξ.
 ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΕΓΑΣ, Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 27, 60-591.
 Βίος Γερμανοῦ = L. LAMZA (ἐκδ.), *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen. Mit dem griechisch-deutschen Text der Vita Germani am Schluß der Arbeit*, Würzburg, 1975.
 Βίος Μ. Κωνσταντίνου = Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως, F. WINKELMANN (ἐκδ.), *Eusebius werke über das leben des kaisers Konstantin*, Berlin, 1975.
 Βίος Μιχαὴλ Συγκέλλου = Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἀγῶνες τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Μιχαὴλ πρεσβυτέρου καὶ συγκέλλου γεγονότος πόλεως Ἱεροσολύμων, M. CUNNINGHAM (ἐκδ.), *The Life of Michael Synkellos (Text, Translation, Commentary)*, Belfast, 1991, σ. 44-128. TH. SCHMITT (ἐκδ.), IRAIK 11 (1906), 227-259.
 Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου = Βίος καὶ πολιτεία ὁμολογία τε καὶ ἄθλησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Στεφάνου τοῦ νέου τοῦ μαρτυρήσαντος ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ ἀσεβοῦς Κωνσταντίνου τοῦ Κορρωνύμου, M.-F. AUZÉRY, *La vie d' Étienne le Jeune par Étienne le Diacre (introduction, édition et traduction)*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3], Aldershot, 1997 (Ashgate - Variorum).
 ΓΕΝΕΣΙΟΣ, *Περὶ Βασιλειῶν* = Ἰωσήφ Γενεσίου Βασιλειῶν τόμοι Δ', A. LESMUELLER-WERNER - I. THURN (ἐκδ.), *Iosephi Genesii Regum libri quattuor*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 14], Berlin, 1978. ΙΩΣΗΦ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, *Περὶ Βασιλειῶν*, μτφρ. - σχόλια: Π. Νιάβης, εἰσαγωγή: Δ. Τσουγκαράκης, [Κείμενα βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας 3], Ἀθήνα, 1994.

88. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β' ΡΩΜΗΣ, Β' Ἐπιστολή 294-301.

- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Χρονογραφία* = *Χρονικὸν Σύντομον ἐκ διαφόρων χρονογράφων τε ἐξηγητῶν συλλεγὲν καὶ συντεθὲν ὑπὸ Γεωργίου ἀμαρτωλοῦ μοναχοῦ*, C. DE BOOR (ἐκδ.), *Georgii monachi chronicon*, τ. 1-2, Leipzig, 1904 (Teubner) [Stuttgart, 1978].
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β΄ ΡΩΜΗΣ, Α΄ *Ἐπιστολή* = *Ἐπιστολή Γρηγορίου πάπα Ρώμης γραφεῖσα πρὸς Λέοντα τὸν βασιλέα περὶ τῶν σεπτῶν εἰκόνων*, GOUILLARD, *Aux origines de l'Iconoclisme*, 277-297.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Β΄ ΡΩΜΗΣ, Β΄ *Ἐπιστολή* = *Τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου πάπα Ρώμης πρὸς Λέοντα τὸν βασιλέα ἐπιστολή β΄*, GOUILLARD, *Aux origines de l'Iconoclisme*, 299-305.
- ΔΙΔΥΜΟΣ ΤΥΦΛΟΣ, *Ἐρμηνεία εἰς τὸν Ἐκκλησιαστή* = G. BINDER - L. LIESENBOGHES, *Didymus der Blinde. Kommentar zum Ecclesiastes*, pt 6, [Papyrologische Texte und Abhandlungen 9], Bonn, 1969.
- Ἐπιστολή τῶν τριῶν πατριαρχῶν* = J. MUNITIZ - J. CHRYSOSTOMIDES - E. HARVALIA-CROOK - CH. DENDRINOS (ἐκδ.), *The Letter of the three Patriarchs to the Emperor Theophilus and Related Texts*, Camberley, 1997.
- ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ, *Πανάριον* = K. HOLL (ἐκδ.), *Ephraim. Panarion*, τ. I (haer. 1-33), [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 25], Leipzig, 1915, σ. 153-464· τ. II (haer. 34-64), [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 31], Leipzig, 1922· τ. III (haer. 65-68), [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 37], Leipzig, 1933. PG 41, 156-1200· PG 42, 9-832.
- ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*· G. BARDY (ἐκδ.), *Eusebe de Césarée. Histoire ecclésiastique*, SC 31, 41, 55.
- ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* = T. BUETTNER-WOBST (ἐκδ.), *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii*, τ. 1-3, [Corpus scriptorum historiae Byzantinae], Bonn, 1897.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΡΟΥ, *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς* = ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΡΟΥ, *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογὴν εἰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις*, PG 80, 76-1997.
- ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἀπὸ φωνῆς Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου*, PG 86, 165-228.
- ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία* = C. DE BOOR (ἐκδ.), *Θεοφάνους ἀμαρτωλοῦ μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἁγροῦ καὶ Ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐτῶν ΦΚΗ*, Lipsiae, τ. I (1883) - II (1885)· CSHB I(1839) - II(1841).
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς* = *Τοῦ ὁσίου ἀββᾶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου Δαμασκηνοῦ ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, B. KOTTER (ἐκδ.), *Expositio fidei. Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 2, [Patristische Texte und Studien 12], Berlin, 1973, σ. 3-239.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Κατὰ Νεστοριανῶν* = *Τοῦ ὁσίου ἀββᾶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ τοῦ χρυσορροῦ λόγος κατὰ Νεστοριανῶν*, B. KOTTER (ἐκδ.), *Contra Nestorianos. Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 4, [Patristische Texte und Studien 22], Berlin, 1981, σ. 263-288.

- ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Περὶ Εἰκόνων* = *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ λόγος ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας*, Β. ΚΟΤΤΕΡ (ἐκδ.), *Contra imaginum calumniatorum orationes tres. Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 3, [Patristische Texte und Studien 17], Berlin, 1975, σ. 65-200.
- Λεξικὸ Σουΐδα = Α. ADLER (ἐκδ.), *Suidae lexicon*, [Lexicographi Graeci 1.1-4], τ. 1-4, Leipzig, 1928-1935.
- ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἐγκώμιον ἁγ. Ἀγάθης = Ε. ΜΙΟΝΙ, «L' Encomio di S. Agata di Metodio Patriarca di Constantinopoli», *Analecta Bollandiana* 68 (1950), σ. 58-93.
- ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, Ἱστορία = *Λόγος προσηφνητικὸς ἐκφωνηθεὶς παρὰ Μιχαὴλ Μαγίστρου, βέστου καὶ κριτοῦ τοῦ Ἀτταλειάτου πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Βοτανειάτην*, Ι. ΒΕΚΚΕΡ (ἐκδ.), *Michaelis Attaliothae historia*, CSHB 1853. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, Ἱστορία, μτφρ, εἰσαγωγή - σχόλια Ἰω. Πολέμη, [Κείμενα βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας 8], Ἀθήνα, 1997.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, Ἱστορία Σύντομος = *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου Βασιλείας*, C. MANGO (ἐκδ.), *Nikephoros patriarch of Constantinople Short History (text, translation and commentary)*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13], Washington, 1990. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἱστορία Σύντομος, μτφρ: Λ. Κωσταρέλη, εἰσαγωγή - σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, [Κείμενα βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας 4], Ἀθήνα, 1994.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἱεροσ. Βιβλιοθήκη = Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 1 (1891), τ. 2 (1894), τ. 3 (1897), τ. 4 (1899), τ. 5 (1915), (Φωτοστατικὴ Ἀνατύπωση Bruxelles, 1963).
- ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Σύνοψις = ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, Ι. Thurn (ἐκδ.), CFHB 5, Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη, 1973· Ι. Bekker (ἐκδ.), *Γεώργιος Κεδρηνός II*, CSHB (1839), (σ. 641-744)· PG 122, 368-476· Κώδικας VITR. 26-2 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης (Πανομοιότυπη Ἐκδοση), ἐπιμέλεια: Ἀγαμέμνων Τσελίκας, Ἀθήνα, 2000.
- Χρονικὸ Περίσσεας = Φ. ΚΑΤΣΙΠΗΣ, *Τὸ Χρονικὸ τῆς Περίσσεας καὶ ἄλλα περιστατικὰ καὶ συμβάντα τῆς πολυπαθοῦς νήσου Σαντορίνης*, Ἀθήνα, 1958.
- ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου = Ἰωριγένους πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον, Μ. BORRET (ἐκδ.), *Origène. Contre Celse*, SC 132, 136, 147, 150.

Βοηθήματα

- ALEXANDER, *Nicephorus* = P. J. ALEXANDER, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Oxford, 1958.
- ALEXANDER, *Apocalyptic Tradition* = P. J. ALEXANDER, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, London, 1985.
- ΑΛΕΞΙΟΥ, Ἐκρηξη Θήρας = ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Μία ἐκρηξη τῆς Θήρας εἰς τὴν κρητικὴν ποιήσιν», Ἰαμάθεια 2 (1971), 136-138.

- ANASTOS, *Leo III's Edict* = M. ANASTOS, «Leo III's Edict against the images of the year 726-727 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730», *Byzantinische Forschungen* 3 (1968), 5-41.
- BECK, *Bυζ. Χιλιετία* = H.-G. BECK, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, μτφρ: Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, 1990 [MIET].
- BERCHIN, *Μεσαίωνας* = W. BERCHIN, *Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ Λατινικὸς Μεσαίωνας (ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο ὡς τὸν Νικόλαο Κουσανο)*, μτφρ: Δ. Νικίτας, Θεσσαλονίκη, 1998. [W. BERCHIN, *Griechisch-Lateinisches Mittelalter (Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues)*, München, 1980]
- BURY, *History* = J. BURY, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, τ. 1-2, London, 1889.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Bυζ. Ἱστορία* = Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη, 19982.
- DOUMAS, *Eruptions* = C. DOUMAS, «Eruptions of the Santorini volcano from contemporary sources», *Thera and the Aegean World* I, σ. 819-823.
- DOUMAS, *Thera* = CHR. DOUMAS, *Thera, Pompeii of the ancient Aegean (excavations at Akrotiri 1967-79)*, London, 1983.
- FOUQUE, *Santorin* = F. FOUQUE, *Santorin et ses éruptions*, Paris, 1879.
- FRIEDRICH, *Fire* = W. FRIEDRICH, *Fire in the Sea (the Santorini Volcano: natural history and the legend of Atlantis)*, Cambridge, 2000. [W. FRIEDRICH, *Feuer im Meer: Vulkanismus und die Naturgeschichte der Insel Santorin*, 1994]
- ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί πίνακες* = Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί πίνακες, εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα, 19962.
- GEORGALAS, *L'éruption* = G. GEORGALAS, «L'éruption minoenne du volcan de Santorini», ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Acta*, σ. 170-179.
- GERO, *Iconoclasm* = S. GERO, *Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III with particular attention to the oriental sources*, [Corpus scriptorum christianorum orientali-um 346, subsidia 41], Louvain, 1973.
- GOUILLARD, *Aux origines de l'Iconoclasm* = J. GOUILLARD, «Aux origines de l'Iconoclasm: le témoignage de Grégoire II», *Travaux et Mémoires* 3 (1968), 243-307.
- JUNG, *Συγχρονικότητα* = C. JUNG, *Συγχρονικότητα, ὁ ἀόρατος κοσμικὸς ἰσθός*, μτφρ: Κ. Καλογερόπουλος, Ἀθήνα, 2003.
- ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Acta* = Α. ΚΑΛΟΥΕΡΟΠΟΥΛΟΥ (ἐκδ.), *Acta of the 1st international scientific congress of the volcano of Thera, held in Greece, 15th - 23rd September 1969*, Athens, 1971.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία* II = Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β' (565 - 1081), Θεσσαλονίκη, 19935 (βανιασ).
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Bυζ. ἱστορικοί* = ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τ. Α' (4^{ος}-7^{ος} αἰ.), Ἀθήνα, 1997· τ. Β' (8^{ος}-10^{ος} αἰ.), Ἀθήνα, 2002 (ΚΑΝΑΚΗΣ).

- KAZHDAN, *History* = A. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature (650-850)*, Ἀθήνα, 1999.
- ΚΟΡΡΕΣ, *Τὸ κίνημα* = Θ. ΚΟΡΡΕΣ, «Τὸ κίνημα τῶν Ἑλλαδικῶν», *Βυζαντικά* 1 (1981), 39-49.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμός* = Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, ἐν Ἀθήναις τ. Α' - ΣΤ' (1947-1955).
- ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Προρροήσεις* = Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Προρροήσεις μοναχῶν καὶ ἀνάδειξη αὐτοκρατόρων στὴ διάρκεια τῶν “σκοτεινῶν αἰώνων”», Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (ἐκδ.), *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7^ο-9^ο αἰ.)*, [Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν - Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν - Διεθνῆ Συμπόσια 9], Ἀθήνα, 2001, σ. 421-441.
- ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ, *Σχέσεις* = Δ. ΜΑΓΡΙΠΛΗΣ, *Σχέσεις καὶ λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ διαπλοκὴ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς θρησκείας στὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου (μία ἱστορικοκοινωνιολογικὴ καταγραφή)*, Ἀθήνα, 2003.
- MANGO, *Byzantium* = C. MANGO, *Byzantium, the Empire of New Rome*, London, 1980.
- MANGO, *Nikephoros* = C. MANGO (ἐκδ.), *Nikephoros patriarch of Constantinople - Short History (text, translation and commentary)*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13], Washington, 1990.
- MANNING, *A test of time* = ST. MANNING, *A test of time (the volcano of Thera and the chronology and history of the Aegean and east Mediterranean in the mid second millennium BC)*, Oxford, 1999.
- MARINATOS, *Kreta, Thera* = S. MARINATOS, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas*, München, 1973.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, *Ἀκρωτήρι Θήρας* = ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐκδ.), *Ἀκρωτήρι Θήρας, εἴκοσι χρόνια ἔρευνας (1967-1987), συμπεράσματα, προβλήματα, προοπτικές (Ἡμερίδα, συμμετοχὴ στὸν ἐορτασμὸ τῶν ἐκατὸν πενήντα χρόνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα, 19 Δεκεμβρίου 1987)*, Ἀθήνα, 1992.
- OSTROGORSKY, *Ἱστορία* = G. OSTROGORSKY, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, μτφρ: Ἰω. Παναγιώπουλος, τ. Α-Γ, Ἀθήνα, 1993-1995. [G. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963.]
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεθόδιος* = ΙΩ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μεθόδιος Α' ὁ Ὁμολογητῆς (843-847) καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα, 2003.
- ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* = ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α' - Β', Ἀθήνα, 19942.
- ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο* = ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο (βίος, θεσμοί, κοινωνία, Ἐκκλησία, παιδεία, τέχνη)*, Ἀθήνα, 19903.
- PMBZ = F. WINKELMANN, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641-867)*, τ. 1-4, Berlin - New York, 1998-2001.
- PRATSCH, *Nikephoros* = TH. PRATSCH, «Nikephoros I», R.-J. LILIE (ἐκδ.), *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. - Methodios I. (715-847)*, [Berliner Byzantinistische Studien 5], Frankfurt am Main, 1999, σ. 109-147.

- ROCHOW, *Anastasios* = IL. ROCHOW, «Anastasios», R.-J. LILIE (ἐκδ.), *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. - Methodios I. (715-847)*, [Berliner Byzantinische Studien 5], Frankfurt am Main, 1999, σ. 22-29.
- ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, *Γερμανός* = Κ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, *Ὁ ἅγιος Γερμανός Α΄ ὁ ὁμολογητῆς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (βίος, ἔργα, διδασκαλία, συμβολὴ στὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, Ἀθήνα, 2003.*
- STEIN, *Germanos* = D. STEIN, «Germanos I», R.-J. Lilie (ἐκδ.), *Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit, Germanos I. - Methodios I. (715-847)*, [Berliner Byzantinische Studien 5], Frankfurt am Main, 1999, σ. 5-21.
- Thera and the Aegean World* = C. DOUMAS (ἐκδ.), *Thera and the Aegean World (papers presented at the second international scientific congress, Santorini, Greece, August 1978)*, London, τ. I (1978), II (1980). C. HARDY (ἐκδ.), *Thera and the Aegean World III (proceedings of the third international congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989)*, τ. 1-3, London, 1990.
- TREADGOLD, *History* = W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997.
- ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία* = Π. ΤΣΟΡΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Εἰκονομαχία καὶ κοινωνία στὰ χρόνια τοῦ Λέοντος Γ΄ Ἰσαυροῦ (συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῶν αἰτίων)*, Κατερίνη, 2002.
- Tusculum* = W. BUCHWALD - A. HOHLWEG - O. PRINZ, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München, 1982 (ARTEMIS VERLAG). Α. ΦΟΥΡΛΑΣ (μτφρ.), *Tusculum-Λεξικὸν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, τ. Α΄* (Ἑλληνες Συγγραφεῖς), Ἀθήνα, 1993.
- VASILIEV, *Ἱστορία* = A. VASILIEV, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 324-1453*, τ. Α-Γ, μτφρ: Δ. Σαβράμης, Ἀθήνα, 1954.